

Strateške identifikacije v povojnem Sarajevu¹ – »Bolj ko nas barvajo, bolj brezbarvni postajamo«

¹ Besedilo temelji na terenski raziskavi, ki je potekala v okviru doktorskega študija na OEIK FF. Članek je predelan izsek poglavja doktorske disertacije (glej Bartulović, 2010).

Ko prebiramo poročila o bosansko-hercegovskih povojnih identifikacijah, se pravzaprav ne moremo ogniti občutku, da je vojna prebivalce razdejanega prostora spremenila v zagnane nacionaliste ali da je ključno pripomogla k vidnim manifestacijam

dolgo pritajenih in docela ekskluzivističnih identitetnih sidrišč, ki so bila tako trdoživa, da jih neizprosnim komunističnim – domnevno povsem antinacionalističnim režimom – ni uspelo utopiti v svojih ideoloških vizijah. Pisanje o nacionalizmu na Balkanu je bilo predolgo obremenjeno s problematičnim prepričanjem o trdni (pre)moči skupinskih etničnih ali religioznih identitet. Gre za poenostavljeno teorijo, ki implicira inferiornost postsocialističnega območja in je v svojih temeljih izjemno zavajajoča (Verdery, 1996: 83). Krivdo za dominacijo nevarne komunitaristične optike je nemara mogoče zvaliti na dejstvo, da so se za balkanske študije dolgo zanimale le majhne skupine raziskovalcev in veliko število polprofesionalcev, ki prevladujejo v javnih razpravah, še zlasti v obdobjih, ko konflikti pritegnejo poglede na sicer dokaj odrinjen evropski kot (Djordjević, 2003: 7–8). Posameznikova agencija se v opisih vojnega dogajanja spretno skriva, saj je vojna vselej kolektivni dogodek. Predstavljena je kot stanje, v katerem posameznik nima možnosti izbire in nadzora nad lastnim življenjem. Skratka, analiz, ki bi se angažirale v iskanju odgovora na vprašanje, kako nasilje producira subjektivnost, agencijo in suče družbeni proces, je še vedno premalo, in to kljub dejstvu, da je prav vojno okolje prizorišče rušenja hegemonskega statusa številnih dotlej obstoječih relacij. V vojni vihri se znano znajde pod grožnjami, obstoječi modeli družbene navigacije so vsaj delno, če ne v celoti, odrešeni svoje zanesljivosti. Preživetje torej zahteva kreativno družbeno navigacijo, kar vojne prostore pravzaprav pokaže kot izjemno plodna polja družbene inovacije (Lubkemann, 2008: 248, 256–257). Trpljenje nemalokrat pomeni »agencijski moment«, ki producira težnjo po večji avtonomiji družbenega bitja (Daniel, 1997: 353). Prav zato je v resnici težko trditi, da nasilje kreira neproblematično, enoplastno nacionalno identiteto, kar potrjuje tudi sarajevski primer.

Obtožujoči pripisi »etničnega nacionalizma« poudarjajo odsotnost opozicijske agencije pri prebivalcih sodobne BiH tudi v povojnem kontekstu. Kajti »etnični nacionalizem« v resnici simbolizira zakoreninjenost posameznika v skupnosti ter zanemarija možnosti izbire, premišljevanja, večplastnost identifikacije in prehajanja. Vsebuje zelo evidentno vizijo kolektiva. Kot ugotavlja Douglasova, obstaja močno prepričanje o obstoju dveh kultur – zahodne individualistične in kolektivne kulture Drugih; prva temelji na racionalnosti in težnji po razvoju, medtem ko naj bi bila druga zasnovana na iracionalnem ohranjanju *statusa quo*, tradicije in zavračanju inovacij. Na eni strani tako srečamo individualiste, medtem ko na obrobjih domujejo posamezniki, ujeti v deterministične mreže skupnosti, kulture in ideologije (Douglas, 2004: 100). Tovrstna komunitaristična karakterizacija, ki je pomemben steber balkanističnega diskurza, predvideva, da so člani balkanskih narodov – in tudi tisti, ki načelno zavračajo svojo pripadnost tem in ki so največkrat prezrti – v resnici precej podobni in da delujejo sinhrono (Herzfeld, 2003: 13). »Etnični nacionalizem« se idealno prilega v omenjeno sliko, saj ta, kot zatrjuje tudi eden osrednjih teoretikov nacionalizma Anthony Smith, temelji predvsem na skupnosti rojstva. Tako povsem nekritično ugotavlja, da »medtem ko je zahodni koncept odrejal, da mora posameznik pripadati neki naciji, a je lahko izbiral, kateri, nezahodni oziroma 'etnični' koncept ni dovoljeval enake svobode. Če zapustite svojo skupnost ali če emigrirate v drugo, neizogibno, organsko, ostajate pripadnik skupnosti rojstva in večno nosite njen pečat« (Smith, 1998: 26). Gre za model, v katerem je nacija reprezentirana kot fiktivna družina, iz primeža katere se po mnenju glasnih zastopnikov specifik »etničnega nacionalizma« posameznik nikoli ne zmore izviti in artikulirati drugačnih identitet ter kontrirati ali strateško izrabljati pripisanih oznak. Zato v omenjenem prispevku načrtno utiram drugačno pot in nacionalizem, ki nikoli ni zgolj etničen ali zgolj državljanski, temveč nerazdružljiva zmes zgolj analitično ločenih ideoloških odlikov, opazujem predvsem kot družbeni okvir oz. kot vladajoči diskurz, znotraj katerega se posamezniki na različne načine odzivajo na vsiljene identitete in dihotomizirane slike, ki jih skozi vrsto ideoloških aparatov paradržav – Federacije BiH in RS – predstavljajo dominantni politični diskurzi. Težišče je pravzaprav postavljeno na segment izrazito notranje heterogene in občasno tudi kontradiktornega antinacionalističnega uporniškega diskurza v svojevrstni, sarajevski preobleki. Osredinjam se predvsem na razkrivanje nekaterih momentov poigravanja z vsiljenimi nacionalnimi identitetnimi opcijami, ki pravzaprav razkrivajo opozicijske agencijske zmožnosti Sarajevčanov/ank v daytonski BiH, kjer se pravzaprav sistematično vsiljuje pripadnost trem konstitutivnim narodom in sočasno deprivilegira osebe, ki se ne želijo ali ne zmorejo uvrstiti v podane kategorije Bošnjakov, Hrvatov in Srbov. Članek skuša osvetliti tudi določene učinke mednarodnega delovanja v BiH. Namreč, kljub kritičnim analizam zunanje politike še vedno tli prepričanje, da lahko le zahodna intervencija skozi mednarodne organizacije in politične prisile BiH odreši zagrenjenega in nasilnega »etničnega nacionalizma«, in sicer s svojimi razsvetlenskimi pristopi in vzgojo domnevno nevednega ljudstva o blaginji in prednostih »državlanskega principa«. Zato pravzaprav mnogi nestrpno čakajo, da bo zacvetel »državlanski duh, semena katerega so bila posajena v času habsburškega vladanja« (Okey, 2007: 250). V resnici pa zastopniki tovrstnih »državlansko civilizacijskih pristopov« pozabljajo, da sta oba nacionalizma zaprta, ekskluzivistična in tudi manipulacijsko vsiljiva. Oba tudi pripisujeta kolektivne in politične identitete (Brubaker, 1999: 69). Ko pogledamo onkraj velikih zgodb, v specifične naracije in prakse posameznikov, lahko vidimo, da tudi v balkanskem kontekstu ljudje različno dojemajo nacionalizem in da »etnični nacionalizem« sreča ostre kritike, prav tako kot ideja »državlanskega nacionalizma« pridobiva in ohranja zveste podpornike. Kalkulacije

pri izboru deklarativnih identifikacij, ki so plod premisleka in ne fatalistične kolektivistične ideologije, so prisotne torej tudi pri prebivalcih/kah sodobne BiH in so nedvomno produkt (po)vojne situacije in identitetnih prisil, saj se v tem kontekstu kažejo kot antinacionalistične strategije upora proti obstoječi hierarhiji identitet, ki pa imajo vendar svojevrstne, občasno tudi kontradiktorne učinke.

»Sem pomlad, mene ni!«: O novi postdaytonski identitetni represiji

Razmislek o povojnih identitetah v BiH pogosto spremlja široko razširjena predpostavka o povojnih identifikacijskih procesih. Vedenje v vojni in krizah mnogi portretirajo kot povsem kulturno determinirajoče, saj izkušnjo vojne omenjajo kot osrednje gibalno, ki narekuje procese identifikacije, ob tem pa se širok prostor produkcije identitet, ki se odvijajo skozi posameznikovo življenjsko popotovanje, nekritično pušča ob strani. V balkanskem kontekstu je ta prijem še nekoliko bolj prisoten, saj je tudi BiH pogosto prikazana kot »vojno gledališče«, ki je prav vsem generacijam zadnjih dveh stoletij postreglo z vojnimi brutalnostmi in izkušnjo konflikta (Pratt, 2003: 131). Čeprav vojna v resnici pretrese posameznikovo življenje, razkrije dotlej neznan svet, razburka obstoječo, kontinuirano »normalnost« ter pogosto uniči najbolj razširjene predpostavke o naravi sveta (Culbertson, 2006: 61), je vendar nemogoče razumeti družbene težnje, interakcije in življenjske strategije prebivalcev v (po)vojnih kontekstih, če pogled usmerimo le na vojne izkušnje, brez referenc na njihove predvojne relacije in identifikacije, ki aktivno oblikujejo povojno imaginativno krajino (Lubkemann, 2008: 220–221).

Raziskovalci in raziskovalke namreč niso edini, ki dvomijo o obstoječih nacionalnih kano-nih, temveč tudi posamezniki, v času relativne hegemonije nacionalnega diskurza na različne načine – javno in manifestativno, ali le skozi šepet – poskušajo pretehtati, razumeti, analizirati in tudi artikulirati svoja stališča do ideologije, ki je sicer že dolgo navzoča v njihovem življenju. Čeprav se je proces konstrukcije narodov na Balkanu začel že konec 19. stoletja, so se moje sogovorniki/ce v Sarajevu z grozo spominjali neprijetnega trenutka, ko se je v njihovem življenju nepričakovano pojavil nacionalizem, ki so ga mnogi razumeli kot dokaj nov fenomen, ki jim je nenadoma zamajal življenje. Postjugoslovanski nacionalizem se je nedvomno mnogim kazal kot emancipacijski diskurz, kajti predstavljal se je kot diskurz obračunavanja s predhodno socialistično represijo (prim. Jansen, 2005: 89, 182–184). Ni dvoma, da si je zaradi pripisanih karakteristik pridobil izdatno podporo. A kljub stremljenju po hegemonski uveljavitvi je nacionalizem nazorno razkril tudi svoje negativne obrise. Mnogi so ga namreč doživljali kot odgovornega krivca za nezavidljiv položaj, v katerem se je znašla BiH in z njo tudi sami. Obstoječi nacionalistični diskurz in idejne temelje so torej sarajevski sogovorniki/ce dojemali kot utesnjujočo, »novo represijo«. Tovrstna občutja so spodbujala premišljevanje in aktivne procese soočanja z »novim svetom«, v katerem se je nacional(istič)na dominacija izkazala kot izjemno agresivna, saj je močno omejevala (identitetne) alternative in prakse.

Mnogi so kot enega najbolj motečih elementov vojne zapuščine in mirovnega sporazuma omenjali prav nenehen pritisk za definiranje in umeščanje v shemo treh konstitutivnih narodov, motili pa so jih tudi politični diskurzi, ki so se vztrajno sklicevali na varovanje pravic konstitutivnih narodov. Ti so bili v političnem in medijskem govoru pogosto predstavljeni kot unisono delujoče in razmišljajoče tvorbe, ki vase posrkajo prav vse, ne glede na njihovo osebno opredeljevanje, ob tem pa je vsiljena nacionalna klasifikacija tudi vztrajno odredila »prave načine«,

² Toda treba je opozoriti, da formulacija, ki jo navaja Damir in ki so jo citirali mnogi, ni eksplicitno zapisana v ustavi. Če jo preberemo, pa vendar jasno zasledimo podmeno, da imajo Bošnjaki, Hrvati in Srbi kot konstitutivni narodi v resnici več možnosti in priložnosti, še zlasti za pridobivanje svojih zastopnikov v državnih institucijah in političnih telesih (Ustav BiH, 2006).

kako biti eden izmed pripadnikov treh dominantnih kolektivov. Umeščanje v dosegljive nacionalne kalupe so številni doživljali kot izrazito nasilna dejanja, ki so bistveno načenjale njihove pravice in omejevala svobodno izbiro. Z jezo so poudarjali, da jih na vsakem koraku ljudje, tudi »birokrati« presojajo in skušajo stlačiti v obstoječe kategorije, pri čemer njihova osebna čutenja niso relevantna. Ena od respondentk (izjave sogovornikov bomo v nadaljevanju navajali v poševnem tisku) pravi: »*Zjutraj sem bila na kantonalnem sodišču kot priča. Vprašali so me po nacionalnosti in sem seveda rekla BiH! Ni šlo. 'Potem, OK,' sem rekla, 'A lahko pingvin?' Tožnica me je opozorila, da je lažno pričanje kaznivo dejanje!!! 'OK, potem pa pišite Bošnjakinja in me preganjajte zaradi lažnega pričanja!'*«

Čeprav naj bi nacionalna klasifikacija ponujala trdno oporo, je prav pritisk, ki ga je ta sprožala – tudi skozi obračunavanje z bosansko-hercegovsko hibridno kulturo – pri mnogih povzročila prav nasproten učinek. Številni se niso zmogli prepoznati kot (reprezentativni) del nacionalne skupnosti, čeprav so po mnenjih drugih vendarle spadali vanje. Gre pravzaprav za zelo jasno zavračanje subjektifikacije, odiranje pripisanih kategorij in boj za pravico posameznika, da sam »išče svojo skupinsko identiteto, da jo po svoji volji spreminja« (Bajtal, 2008: 226). Pravzaprav lahko govorimo o prisotnosti močnega občutka, ki ga je Cynthia Cockburn poimenovala »identitetna bolečina«. Boleča identifikacija pravzaprav nastaja na prelomih, ko prihaja do trka med lastnim razumevanjem in zunanjo, pripisano identiteto (Cockburn, 1998: 10).

Pripadniki treh konstitutivnih narodov so tvorili večino, ki je delno omejevala pravice tistih, ki se niso prepoznavali kot del priznanih »zamišljenih skupnosti« (Anderson, 1998). Po mnenju sogovornikov so bili Bošnjaki, Hrvati in Srbi edini državljani BiH, ki so bili bolj ali manj enakopravni, medtem ko so bili drugače opredeljeni potisnjeni v manjšinski položaj. Zliti se s konstitutivnim narodom torej zagotavlja družbeno privilegiran položaj: »*Sam položaj te prisili, da se deklariraš kot član ene nacije. Če prebereš ustavo, imaš zelo jasno napisano, da je BiH država Bošnjakov, Hrvatov in Srbov, potem imaš vejico, ki je zelo pomembna ... in drugih.*² *Jaz kot Bosanec sem 'drugi'. Konstitutivni narodi so enakopravni. Oni imajo enake pravice, jaz sem 'drugi' ... skupaj z Madžari, Poljaki, Romi, klinci in Bosanci. To, da jaz zase pravim, da sem Bosanec, s tem sam sebe izpostavljam neprijetnim situacijam, čeprav to zveni bizarno.*« Ustavo, ki je pravzaprav le aneks k IV. Daytonskemu mirovnemu sporazumu (glej Ustav BiH, 2006), so označevali kot dokument utrjevanja segregacije in neenakopravnosti bosansko-hercegovskih državljanov, zato je večina sogovornikov odločno zahtevala spremembo ustavnih določb. Nagibali so se predvsem k uvedbi direktne demokracije. Ustavna ureditev je pripomogla h krepitvi nacionalno homogenizacijskih procesov razvrščanja, saj je aktivno spodbujala komunitarizem, ki je bil za številne opazovalce bosansko-hercegovske družbe stalnica in edina realnost BiH. Tokrat se je le aktivneje zapisala na papir. Državni aparat je navsezadnje tisti, ki posameznike reducira na formalne kategorije, katerim se pripisujejo dolžnosti in pravice. A identitete se porajajo tako iz osebnih izkušenj in specifičnih okoliščin kot tudi iz uradnega diskurza, ki deluje kot mehanizem vsiljevanja kolektivnih kategorij. Družbeni momenti namreč vselej odpirajo prostor zgolj za omejeno število možnosti samoopredeljevanja (Cockburn, 1998: 213).

Z daytonsko ustavo se torej varujejo predvsem konstitutivni narodi oziroma njihovi pripadniki. Zagotovljeno jim je zastopstvo v oblasti, oboroženih silah, za nacionalno deklarirane pa so bolj odprte tudi sicer odmerjene pozicije v državnih službah. Pripadnikom nacionalnih manjšin je denimo povsem onemogočeno, da kandidirajo za višje funkcije v političnih telesih, ne more-

jo biti del tričlanskega predsedstva BiH, ker so pozicije rezervirane za pripadnike treh konstitutivnih narodov (glej Arnautović, 2009), s čimer se z ustavo v resnici kršijo človekove pravice, in sicer predvsem t.i. »drugih«, kar je leta 2010 priznalo tudi Evropsko sodišče za človekove pravice. Čeprav so bili narejeni manjši popravki pri entitetnih ustavah (glej Bartulović, 2010; Perić, 2003), so sogovorniki/ce čutili, da je domača in mednarodna politična skrb usmerjena predvsem k varovanju pravic konstitutivnih narodov in ne tistih, ki se dojemajo predvsem kot državljani BiH. Takole je zapisal Branko Perić: »BiH in njeni dve entiteti ... v ustavi nimajo zapisanega izraza 'manjšina'. V resnici je BiH najverjetneje edina država na svetu, kjer se vsak njen državljan počuti kot manjšina.« (2003)

Čeprav ustave ne moremo dojemati kot osrednje vodilo ravnanja, je vendar jasno, da se posamezniki zaradi praktičnega udejanjanja političnih določb čutijo ujeti in velikokrat tudi prisiljeni podrediti se vsiljenim, fiksnim nacionalnim identitetam. A največji del oklicanih »drugih« se danes opredeljuje za Bosance/ke in Hercegovce/ke, saj se s tem želijo izogniti podporanju segregacije in razvrščanju v »nacionalne črede«. Po njihovem mnenju pripisana oznaka »drugi« ne pomeni ničesar. Nekoliko daljši izsek pogovora z aktivistom Zlatkom je pravzaprav zelo zgovorna ilustracija pogleda na trenutno prevlado nacionalnih kategorij in izrinjenosti drugače mislečih, ki se pravzaprav nagibajo k bosansko-hercegovski, hibridni in »državljski« identiteti: *»Nočem na nikogar kazati s prstom, ker nisem nacionalist, nisem niti Bošnjak, niti Srb, niti Hrvat ... Jaz sem pomlad! ... Ta dežela ni država, ampak je le teritorij, ograjen z nekakšno mejo, ki so jo določali ljudje devet tisoč kilometrov stran od tod, ... zgrajen na nacionalizmu, ampak ne na tistem pozitivnem tipu nacionalizma, ko rečeš: Jaz sem Slovenka, ker sem iz Slovenije, in dobro ... To ni ta nacionalizem, to je etnično razporejanje ljudi v tri črede na podlagi nekega dokumenta, ki so ga ustvarjali ljudje, od katerih sta bila le dva iz Bosne ... Bosna je definirana kot dežela Srbov, Hrvatov in Bošnjakov v skupnosti z 'drugimi'. Zakaj pravim, da sem pomlad? Zato, ker kot 'drugi', lahko rečeš, da si karkoli. Lahko rečeš, da si štrik.«*

Edine veljavne, splošno priznane kategorije so torej tri narodne skupine, pri čemer tudi kategorija »državljanov« Bosancev in Hercegovcev postaja irelevantna. Xavier Bougarel, ki sicer svoje vizije utemeljuje na simplificiranem razkolu med »državljskimi« in »etničnimi« načeli, trdi, da je bila vojna v BiH državljanska vojna, vendar kot »vojna proti državljanom, proti državljanski družbi« (Bougarel, 2004: 88). A k obračunavanju s t. i. državljansko, v zahodnih očeh precej slavljenjo ureditvijo, ki naj bi odlikovala zahodnoevropske demokratične družbe, je veliko prispeval tudi sam Daytonski sporazum. Ta namreč ne zagotavlja nastanka stabilne politične tvorbe, temveč ponuja pomembne nastavke za dokončno razkosanje države, saj je uzakonil teritorializacijo konstitutivnih narodov in s tem legitimiziral rezultate etničnega čiščenja (Bougarel, Helms in Dujizings, 2007: 6). Poznejši, precej neuspešni poskusi konkretnega revidiranja sporazuma, ki se odvijajo skozi politične pritiske, pravzaprav ne zmorejo omajati učinka, ki ga je sprožil skupaj z drugimi posledicami brutalne vojne. V takšnem okolju se pravzaprav skuša omejiti moč izbire in oblikuje izrazito občutje nemoči. Gre skratka za »ujet subjekt«, ki mu ni dovoljeno, da bi sam izbral in odločal, kdo pravzaprav je in kako se definira, in tudi njegova/njena dejanja morajo na splošno nujno slediti logiki kolektivne, nacionalne izbire. Vendar prav omejitve omogočajo nastanek subverzivnega diskurza, kajti sistem, kakršen obstaja v BiH, poraja tako konformistične kot tudi uporniške, nasprotujoče si identitete. Insert o strateški identifikaciji sarajevskih deklariranih antinacionalistov nedvomno kaže na moč subjekta, da si neprijetne in utesnjujoče razmere prikroji, s čimer si skuša omogočiti lažje preživetje v neprijetnem in diskriminatornem družbenem okolju.

O strateški identifikaciji: (Ob)računa(va)nje z nacionalnim ključem

Medtem ko so torej politiki in narodni zastopniki trdili, da le skrbno upoštevanje pravic konstitutivnih narodov zagotavlja nediskriminatorno ozračje – kar je s svojimi potezami potrjevala tudi mednarodna skupnost –, so sogovorniki/ce nasprotno menili, da je prav manična dominacija zagovora pravic konstitutivnih narodov osrednji vir diskriminacije. »Državljan(k)e« je močno žulilo izobčenje iz politične sfere odločanja: »Izključno kolektivistično zastopstvo potiska vsako državljansko iniciativo in na legitimen način ... posamezniku (ali državljanu) odvzema kakršno koli politično moč.« (Mujkić, 2007: 2) Marginalizacija »državljanov« je najbolj neusmiljeno grizla v kadrovske politiki. Osovraženi nacionalni ključ je veljal za bosansko-hercegovsko sodobno prekletstvo. Sogovorniki/ce so ugotavljali, da družba, ki posameznikov ne zaposluje na podlagi njihovega znanja, izkušenj in sposobnosti, temveč »zgolj« na podlagi narodne pripadnosti, nikakor ne more enakopravno sodelovati, kaj šele tekmovati v sodobnem svetu: »*Ta sistem vrednot se mora spremeniti*,« je bila trdno prepričana Maja. »*Ne tako, da imamo štiri Bošnjake, štiri Srbe in štiri Hrvate, temveč da imamo najboljše ljudi, ki so najbolj sposobni za delo, ki ga opravljajo*.«

V Zakonu o državnoj službi u Institucijama Bosne i Hercegovine (2002) najdemo podlago za indirektno diskriminacijo v domeni zaposlovanja. Čeprav zakon poudarja poklicno usposobljenost kandidatov, hkrati narekuje, da mora izbor državnih uradnikov odražati narodnostno strukturo prebivalstva BiH, ki pa se sklicuje na popis prebivalstva iz leta 1992. Ker ta zaradi očitnih razlogov ne more zajeti povojnega stanja, pogosto ustvarja možnosti za poglobljanje obstoječih konfliktov med prebivalstvom ali celo producira nove.³ Elissa Helms tako denimo opaža, da so aktivistke nevladnih organizacij prav tako sledile nacionalnemu ključu, čeprav ta zanje ni bil obvezen.⁴ Nema lokrat so bile prisiljene poudarjati nacionalne napetosti, da bi si zagotovile donacije za izpeljavo projektov, usmerjenih prav k premostitvi »etničnih distanc« v javnem življenju. Donatorske politike in diskurzi mednarodne intervencije so torej potiskali v ospredje prav narodne kategorije (Helms, 2003: 148, 153). V Sarajevu sem večkrat od tistih, ki izhajajo iz bošnjaške, muslimanske družine, slišala zagrenjeno negodovanje in razočaranje nad dejstvom, da so zato, ker živijo v mestu, kjer večino tvorijo Bošnjaki, nepravilno prikrajšani. Konkurenca med Bošnjaki je bila prevelika, v državnih institucijah pa so večinoma zaposlovali Hrvate in Srbe, ki jih je bilo v mestu premalo, da bi zapolnili določene kvote. Skozi zavist se je distanca do »bližnjega Drugega« torej le poglobljala ali celo povsem na novo ustvarjala. Kakorkoli že, zakon je bil za vse državne institucije obvezen, ignoranca njegovih določb pa je pomenila nesprejemljivo diskriminacijo pripadnikov konstitutivnih narodov, pri čemer je, kot ugotavljajo sogovorniki/ce, povsem nepomembno, ali se v tem procesu kršijo pravice osebe, državljana BiH. V nacionalnem ključu naj bi se skratka zrcalila vladavina »etnokracije in ne demokracije«.

Mlajši sogovorniki/ce so verjeli, da je strogi nacionalni ključ povojni, daytonski izvirni izum. V resnici ne gre za nič radikalno novega. Govorimo o adaptirani jugoslovanski ostalini, ali če posežemo nekoliko globlje v prepletene plasti preteklosti, nacionalne kvote lahko razglasimo celo za imperialno, avstro-ogrsko zapuščino. Premišljena uravnoteženost in zastopanost pripadnikov različnih konfesionalnih skupnosti v političnih telesih je igrala ključno vlogo v načrtovanih procesih »civilizacije« in modernizacije bosansko-hercegovske družbe. Disciplinski projekt

³ Na državni in entitetni ravni se tovrstne odredbe spoštujejo, medtem ko na nižjih ravneh to ni mogoče, ker na določenih ozemljih ni dovolj kandidatov, ki bi spadali v krog manjšinskih konstitutivnih narodov.

⁴ V drugih javnih in zasebnih podjetjih pomembno vlogo v kadrovske politiki igrata predvsem nepotizem in posameznikova strankarska pripadnost.

⁵ Jugoslovanska opredelitev v potrebah državne administracije ni nikoli predstavljala povsem enakovredne opcije kot posameznikova narodna pripadnost (Bringa, 2009: 28), skrb za enako zastopanost narodov in narodnosti v jugoslovanski federaciji naj bi dokazovala težnjo nove države, da popolnoma obračuna s srbsko hegemonijo v prvi Jugoslaviji (Irvine, 1997: 12).

je namreč vse upe stavil na ločevanje konfesionalnih pripadnosti od »sekularnega« nacionalizma. Podobna načela so kljub jasnemu zavračanju osovražene imperialne zapuščine obveljala tudi v Kraljevini Jugoslaviji. Čeprav je bilo v tistem času mogoče slišati tudi nekaj šibkih pozivov k opustitvi nadležnega »konfesionalnega ključa«, kar naj bi pripomoglo k pomembnemu zasuku političnih razprav v smeri pragmatičnih vprašanj vsakdanjega življenja (glej Donia, 2006: 42, 74, 143–145). Od uveljavljenega

recepta torej ni odstopila niti druga Jugoslavija, kjer se je enakopravnost narodov in narodnosti formalno uresničevala na podlagi nacionalnega ključa.⁵ Ta se je močneje utrdil po ustavi iz leta 1974, ko so oblasti še bolj angažirano poskušale uveljavljati paritetno zastopanost v javnopolitičnih funkcijah. Ta težnja se je odražala tudi v najmanjših administrativnih enotah v lokalnih skupnostih, občinah in celo vaških odborih. BiH kot najbolj »problematična« republika je nemara še bolj panično stremela k zagotavljanju »nacionalnega ravnotežja«, skrbno so sledili zastavljenim »kvotam«, največkrat brez upoštevanja demografske razporejenosti prebivalstva. Rotacije predstavnikov različnih narodov na političnih in drugih pomembnih položajih v industriji in administraciji so bile ključni del bosansko-hercegovske kadrovske politike (Bringa, 2009: 78, Pickering, 2007: 19; Vejvoda, 1996: 18). V nasprotju z avstro-ogorskimi glasnimi razpravami o nacionalnem ključu se ta v Jugoslaviji ni prav pogosto omenjal (Donia, 2006: 210–211), je pa zato povsem tiho tvoril ključni del diktata »narodne enakopravnosti«, ki je dosegal povsem absurdne dimenzije (Duijzings, 2007: 148), nikoli pa ni zagotovil popolne enakopravnosti in uravnoteženosti (glej Velikonja, 1998: 235). Diskurz, ki je artikuliran v povojni BiH in zgledno ovekovčen v ustavi in zakonih, skratka temelji na kontekstualno preformuliranih izjavah iz preteklosti, gre za adaptirano prevzemanje in operiranje z zgodovinsko utemeljenimi vzorci, ki izhajajo iz zunanjih, imperialnih in problematičnih načinov upravljanja kulturnih razlik.

Administrativni pritiski na prebivalce/ke povojnega Sarajeva naj se jasno razvrstijo v skrbno zarisane narodne razpredelnice, so bili neizogiben del napornega iskanja zaposlitve. Prisile pa so, kot vselej, učinkovale izjemno raznoliko. Nekatere so vodile k domišljenim manipulacijam z nadležnimi kategorijami ter kadrovskimi vodili, se pravi k poigravanju, ki zagotavlja boljše možnosti za preživetje. Aluzije, da številni prebivalci/ke mesta v formularjih, ki zahtevajo narodno opredelitev, deklarativno prevzemajo identiteto Hrvatov in Srbov, da bi si povečali možnost za zaposlitev, so postajale skozi proces terenskega raziskovanja čedalje glasnejše: »No, v Sarajevu je najbolje biti Srb, imaš največ možnosti, da dobiš službo, in najmanj, da dobiš odpoved. Ni ti treba znati ničesar. Imam prijatelja, ki ni znal vključiti računalnika in je v javni ustanovi dobil službo systemskega administratorja, zato ker je Srb. V resnici ni Srb, ampak se je deklariral za Srba, samo zato, da bi dobil to službo.« In vendar zgodbe niso bile le neutemeljene govorice. Tudi sama sem sčasoma začela srečevati iskalce/ke zaposlitve, ki so se zatekli k tovrstnim strategijam izigravanja sistema (prim. Armakolas, 2007: 95–96). Svojih dejanj niso skrivali, niti obžalovali, še več, nanje so bili odkrito ponosni, saj so jih, podobno kot Amir, razlagali predvsem kot »udarec nacionalističnemu monstrumu«. Vedran je bil osamljen primer, ki je priznal, da ga je jasna, ekskluzivistična narodna identifikacija navdajala z močnim nelagodjem. K temu sta nedvomno pripomogla njegova trdna bosanska identiteta in odraščanje v »mešanem zakonu«: »Glej, tudi jaz sem se prvič izrekel za Hrvata na zavodu (za zaposlovanje, op. A. B.), nikoli prej se nisem tako deklariral, vedno sem bil Bosanec, a kaj hočeš, ko tako ne gre ... Tu so muslimani večina, ker jih je okoli osemdeset odstotkov. Sami sebi so največja konkurenca. Tako

da imaš zaradi nacionalnega ključa največ možnosti, da dobiš normalno službo, če se izrečeš za Hrvata.» Z obžalovanjem je priznaval, da bo prvi v svoji družini s »tujim potnim listom«, ampak je v svoje opravičilo nekoliko obupano vključil trditev, da »če že ne moreš premagati sistema, ga je treba vsaj izkoristiti«.

Podobne strateške identifikacije, namenjene krepitvi kakovosti življenja, zasledimo tudi v sarajevskih vojnih razmerah, ko so obrati identitetnih izbir omogočali dostop do humanitarne pomoči (glej Maček 2000: 18). Nekaj sogovornikov/ic se je, čeprav niso bili katoliki, šolalo v Katoliškem šolskem centru sv. Josipa. Poudarjali so, da so odlične razmere za šolanje odtehtale neprijetno zbadanje in obkladanje z obtožbami, da so izdajalci »svojega« naroda. »Pragmatičnost identitete« je torej očitna, saj gre za docela praktično operiranje s serijo subjektu lastnih in dosegljivih identitet. Posamezni identitetni izbori namreč odpirajo vrata v uveljavitev, zagotavljajo boljše možnosti za preživetje, včasih tudi družbeni status. Identitete torej niso zgolj predmet navezanosti, emotivnega čutenja, temveč so fluidna rezultanta individualnih izbir in kalkulacij. V resnici gre za situacijske odzive na potrebe vsakdanjega življenja (Malkki, 1995: 153, 169). Eksistenca v tem pogledu velikokrat spretno upogiba tisto, kar se kaže kot fluidna »esenca«.

V sodobnem Sarajevu smo lahko v istem hipu priča deklarativnemu antinacionalističnemu, bosansko-hercegovskemu državlansko-nacionalnemu, a tudi narodnemu opredeljevanju. Čeprav so mnogi odločno zatrjevali, da so Bosanci/ke in Hercegovci/ke oziroma državljani/ke BiH, so hkrati na obrazce vdano izpisovali lastno narodno pripadnost, saj so zaradi izdelanih kalkulacij strateško prevzemali diskurz, od katerega so se sicer največkrat – z izrazitim studom – oddaljevali. A četudi so narodna opredeljevanja nastajala iz pragmatičnosti in trdne zavzetosti za nasprotovanje nepravilnemu sistemu, so v resnici pogosto pripomogla k reprodukciji dominirajoče ideološke moči in krepitvi obstoječih oblastnih strategij (Sharp in drugi 2000: 23). V teh primerih smo priče dvoumnosti pokorščine, ker hkrati ni mogoče docela zavrniti dejstva, da so prevzete ideologije – kljub svojim bolj ali manj odkritim stremljenjem po kontroli subjektov – pogosto skozi reinterpretacijo potisnjene v formo subtilnega orožja za samo kritiko struktur dominacije (Warren, 1993: 11). Zato navsezadnje ni presenetljivo, da so zatekanje v ustaljene identitetne pregrade Sarajevčani/ke pogosto pojasnjevali kot očitne poskuse obračunavanja z rigidno okamenelostjo posameznikove narodne identitete, saj so s poigravanjem z identifikacijo in poudarjanjem fleksibilnosti paradirali esencialnost, nespremenljivost narodnih identitet in njihovo domnevno »biološko utemeljenost«.

Strateška deklaracija narodne identitete je tudi kot mehanizem izpostavljanja absurdnosti prevlade narodnih identitet v vseh sferah družbenega življenja, ne gre pa za dejanje, ki bi podpihovalo teorije o človeku kot izjemno sebičnem in preračunljivem bitju. Kajti trud, požrtvovalnost, znanje, izkušnje, razgledanost naj bi bile povsem irelevantne v boju s pripisano pripadnostjo. Ta naj bi bila odločilna pri vstopu v delovno razmerje. Umetniško-aktivistična skupina S.N.O.B., kar je okrajšava za »sarajevski narodnoosvobodilni boj«, katerega cilj je kontrirati in z angažiranimi ter globoko sarkastičnimi oblikovalskimi rešitvami opozarjati na nevarnost »nacionalprimitivizma«, je nemara najbolj nazorno opozorila na ta boleči nesmisel na enem svojih plakatov. Na njem je uprizorila »nove poklice v BiH«, za katere se ni treba posebej šolati, saj zadostujejo »prirojene, pripisane predispozicije«. To so naslednji poklici: »diplomirani Bošnjak«, »diplomirani Srb« in »diplomirani Hrvat«.⁶ Izpostavljena »profesionalizacija« narodnih pripadnosti razkriva absurdnost bosansko-hercegovske družbe. Z ironično grenkobo opozarja, da je na teh prostorih mogoče preživeti le s – čeprav zgolj navideznim – priklanjanjem ekskluzivistični nacionalistični logiki.

Sklep

Sprememba okoliščin posameznika prisili, da postane pozoren na segmente identitete, ki so se do tedaj kazali za nepomembne ali samoumevne (Cockburn, 1998: 214), kar se je pravzaprav zgodilo tudi v BiH, z izbrisom kategorije Jugoslovana/ke in s prevlado izključujočih narodnih etiket. Slednje niso vselej in za vsakogar sprejemljive, saj med drugim posameznike reducirajo zgolj na narodnost, ki briše kompleksnost in onemogoča izpostavljanje individualnosti: »Biti individuum je prepovedano. Prav tako biti Človek. Lahko si le nacionalno obarvani primerek vrste X, Y ali Z« (Bajtal, 2008: 137). Boj proti nacionalnemu kategoriziranju je pravzaprav tudi boj za priznavanje specifičnosti in individualnosti, ki se upira nacionalni, homogenizacijski in kolektivistični logiki. S tem pa Sarajevčani/ke vztrajno opozarjajo na nemoč in ranljivost obstoječih nacionalizirajočih prijemov, »artikulirajo alternativne kulturne možnosti« (Gledhill, 2000: 196) in se tako upirajo »fetišizaciji« nacionalnega, ki poskuša totalizirati človeško subjektivnost (glej Daniel, 1996). Torej, čeprav so posamezniki omejeni z družbenim kontekstom, ki določa tudi nabor dosegljivih identitet, agensi skušajo artikulirati svojo lastno pozicijo, povezovati elemente raznolikih, večplastnih identitet in torej na podlagi lastnih izkušenj interpretirati dosegljive kategorije pripadnosti.

V sarajevskem antinacionalizmu torej sledimo izpostavljanju agencije in primata volje. Gre za zavračanje mnenja, da so pripisane identitete pomembnejše od izbranih. V bitkah za širše identifikacijske možnosti opredeljevanja smo priče bojem za participacijo, skozi katere se oblikuje opozicijska identiteta, saj spremljamo zahteve po priznavanju individualnih izbir, ki so vendar pogosto umeščene v okvir zagovora idealizirane ideje o državljskem principu. Sočasno pa so se Sarajevčani/ke zavedali, da je vstopnica v boljše življenje pravzaprav (navidezna) konformistična podreditev dominantnemu sistemu. Zato z ozkim ponujenim naborom mogočih nacionalnih opredelitev še danes strateško manipulirajo in s praktičnimi dejanji zavračajo zanje nesprejemljivo kadrovske politiko. S tem ko strateško izbirajo svoje identitetne opcije in se zgolj deklarativno umeščajo v kategorijo enega od treh konstitutivnih narodov, vsiljenim pripadnostim pripisujejo zgolj instrumentalni pomen. Nacionalne identitete torej prikažejo kot manj »naravne«, kot priročna orodja manipulacije, a tudi kot nestalne identifikacijske možnosti. Tako se v celoti oddaljujejo od njihovih esencionaliziranih podob, kakršne so nacional(istič)ni diskurzi. S svojim dejanjem hkrati sprevračajo pomene nacionalnih identitet ter razgaljajo problematične temelje dominantne nacionalne retorike, čeprav se ji s situacijsko privolitvijo v ponujene opcije pravzaprav (navidezno) pragmatično podrejujejo. Ob tem pa si skušajo izboriti pravico do enakopravne participacije v družbi, ki jih vztrajno, tudi s pomočjo mednarodnih, zgrešenih mehanizmov upravljanja kulturnih razlik izriva iz političnega in družbenega soodločanja.

Literatura

- ANDERSON, B. (1998): *Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana, Studia humanitatis.
- ARMAKOLAS, I. (2007): Sarajevo No More? Identity and the Experience of Place among Bosnian Serb Sarajevans in Republika Srpska. V *The New Bosnian Mosaic: Social Identities, Collective Memories and Moral Claims in a Post-war Society*, ur. X. Bougarel, G. Dujizings in E. Helms. Aldershot, Ashgate.
- ARNAUTOVIĆ, A. (2009): *Pripadnici nacionalnih manjina građani drugog reda*. Dostopno prek: <http://protest.ba/v2/pripadnici-nacionalnih-manjina-gradani-drugog-reda/> (16. september 2010)
- BAJTAL, E. (2008): *Država na čekanju: Filozofija nevidljivog*. Sarajevo, Rabic.
- BARTULOVIĆ, A. (2010): *Identifikacijski procesi v povojnem Sarajevu: Antinacionalizem kot boj za participacijo* (doktorska disertacija). Ljubljana, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo FF.
- BOUGAREL, X. (2004): *Bosna: Anatomija rata*. Beograd, Fabrika knjiga.
- BOUGAREL X., HELMS, E. IN DUJIZINGS, G. (2007): Introduction. V *The New Bosnian Mosaic: Social Identities, Collective Memories and Moral Claims in a Post-war Society*, ur. X. Bougarel, G. Dujizings in E. HELMS. Aldershot, Ashgate.
- BRINGA, T. (2009): *Biti musliman na bosanski način: Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo/Zagreb, TKD Šahinpašić.
- BRUBAKER, R. (1999): The Manichean Myth: Rethinking the Distinction Between 'Civic' and 'Ethnic' Nationalism. V *Nation and National Identity: The European Experience in Perspective*, ur. H. Kriesl, K. Armingeon, H. Sleftrist A. Wimmer. Zürich, Verlag Rüegger.
- COCKBURN, C. (1998): *The Space Between us: Negotiating Gender and National Identities in Conflict*. London/ New York, Zed Books.
- CULBERTSON, R. (2006): War and the Nature of Ultimate Things. V *Engaged Observer: Anthropology, Advocacy, and Activism*, ur. V. Sanford in A. Angel-Ajani. New Brunswick – New Jersey – London, Rutgers University Press.
- DANIEL, V. E. (1997): Suffering Nation and Alienation. V *Social Suffering*, ur. A. Kleinman, V. Das in M. Lock. Berkley – Los Angeles – London, University of California Press.
- DJORDJEVIĆ, D. J. (2003): Clio amid the Ruins: Yugoslavia and its Predecessors in Recent Historiography. V *Yugoslavia and its historians: Understanding the Balkan Wars of the 90s*, ur. N. Naimark in H. Case. Stanford, Stanford University Press.
- DONIA, R. J. (2006): *Sarajevo: A Biography*. London, Hurst & Company.
- DOUGLAS, M. (2004): Traditional Culture- Let's Hear No More About It. V *Culture and Public Action*, ur. R. Vijayendra in M. Walton. Stanford, Stanford University Press.
- DUJIZINGS, G. (2007): Commemorating Srebrenica: Histories of Violence and the Politics of Memory in Eastern Bosnia. V *The New Bosnian Mosaic: Social Identities, Collective Memories and Moral Claims in a Post-war Society*, ur. X. Bougarel, G. Dujizings in E. Helms. Aldershot, Ashgate.
- GLEDHILL, J. (2000): *Power and its Disguises: Anthropological Perspectives on Politics*. London - Sterling – Virginia, Pluto Press.
- HELMS, E. (2003): *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina* (doktorska disertacija). Pittsburgh, University of Pittsburgh.
- HERZFELD, M. (2003): Uvod. V *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*, ur. D. Bjelić in O. Savić. Beograd, Biblioteka Collectanea – Beogradski krug.
- IRVINE, J. A. (1997): Introduction: State- Society Relations in Yugoslavia, 1945-1992. V *State- Society Relations in Yugoslavia, 1945-1992*, ur. M. K. Bokovoy, J. A. Irvine in C. S. Lilly. London, Macmillan.
- JACKSON, M. (2002): *The Politics of Storytelling: Violence, Transgression and Intersubjectivity*. Copenhagen, University of Copenhagen – Museum Tusculanum Press.

- JANSEN, S. (2005): *Antinacionalizam: Etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Beograd, Biblioteka XX vek.
- LUBKEMANN, S. C. (2008): *Culture in Chaos: An Anthropology of the Social Condition in War*. Chicago – London, University of Chicago Press.
- MAČEK, I. (2000): *War Within: Everyday Life in Sarajevo Under Siege*. Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis.
- MALKKI, L. H. (1995): Refugees and Exile: From 'Refugee Studies' to the National Order of Things. *Annual Review of Anthropology* št. 24. Palo Alto.
- MUJKIĆ, A. (2007): *Mi, građani Etnopolisa*. Sarajevo, TKD Šahinpašić.
- OKEY, R. (2007): *Taming Balkan Nationalism*. Oxford, Oxford University Press.
- PERIĆ, B. (2003): Bosna i Hercegovina: Bosanski manjinski sindrom. V *Dosje o pravima i zaštiti nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini, Makedoniji, Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj*, Alternativa informativna mreža. Dostopno prek: <http://www.aimpress.ch/dyn/dos/archive/data/2003/30424-doss-01-02.htm> (16. september 2010).
- PICKERING, P. M. (2007): *Peacebuilding in the Balkans: The View from the Ground Floor*. Itaha - London, Cornell University Press.
- PRATT, J. (2003): *Class, Nation and Identity: The Anthropology of Political Movements*. London, Pluto Press.
- SHARP, J. P., ROUTLEGE, P., PHILO, C. IN PADDINSON, R. (2000): Entanglements of Power: Geographies of Domination/Resistance. V *Entanglements of Power: Geographies of Domination/Resistance*, ur. J. P. Sharp, P. Routledge, C. Philo in R. Paddinson. London – New York, Routledge.
- S.N.O.B. Dostopno prek: <http://snob.blogger.ba/> (16. september 2010).
- SMITH, A. D. (1998): *Nacionalni identitet*. Beograd, Biblioteka XX vek.
- USTAV BOSNE I HERCEGOVINE (2006). Sarajevo, Parlamentarna skupština BiH.
- VEJVODA, I. (1996): Yugoslavia 1945–91: From Decentralisation without Democracy to Dissolution. V *Yugoslavia and After: A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*, ur. D. Dayker in I. Vejvoda. London – New York, Londgman.
- VELIKONJA, M. (1998): *Bosanski religijski mozaiki: Religije in nacionalne mitologije v zgodovini Bosne in Hercegovine*. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- VERDERY, K. (1996): *What was Socialism, and What Comes Next?* Princeton, Princeton Univeristy Press.
- WARREN, K. B. (1993): Introduction: Revealing Conflicts Across Cultures and Disciplines. V *The Violence within: Cultural and Political Opposition in Divided Nations*, ur. K. Warren, strani. Boulder – San Francisco – Oxford, Westview Press.
- Facebook skupina: *Na popisu stanovnika u BiH želimo legitimnu opciju da se izjasnimo kao Bosanci i Hercegovci*. Dostopno prek: <http://www.facebook.com/home.php?src=ftb#!/group.php?gid=166736450877> (16. september 2010).
- Zakon o državnoj službi u institucijama Bosne i Hercegovine (2002): Sarajevo, *Službeni glasnik BiH* 19/02, 35/03, 4/04, 17/04, 26/04, 37/04, 48/05, 2/06, 32/07 i 43/09.